

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ І МУЗЕЙНО-ТУРИСТИЧНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ

Кафедра туристичного бізнесу

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему:

**ЕКСКУРСІЯ ЗЕМЛЯНИМИ ФОРТЕЦЯМИ СЛОБОЖАНЩИНИ ЯК
СУЧАСНИЙ ТУРИСТИЧНИЙ ПРОДУКТ**

здобувача вищої освіти

першого (бакалаврського) рівня

зі спеціальності 242 «Туризм»

освітньо-професійної програми «Туризмознавство»

МИЦИКОВОЇ ГАННИ ОЛЕКСАНДРІВНИ

Допущено до захисту:
Завідувач кафедри, доктор
культурології, доцент

БОЖКО
ЛЮБОВ
ДМИТРІВНА

Науковий керівник:
Кандидат педагогічних наук, доцент

РЕДІНА
ВАЛІНТИНА
АНДРІЇВНА

Харків – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1 Аналіз джерел та літератури.....	7
1.2 Термінологічна база дослідження.....	9
Висновки до РОЗДІЛУ 1.....	12
РОЗДІЛ 2. ЗЕМЛЯНІ ФОРТЕЦІ ЯК ТУРИСТИЧНИЙ РЕСУРС.....	13
2.1 Світовий досвід використання фортифікацій у туризмі.....	13
2.2 Проблеми та перспективи розвитку фортифікаційного туризму в сучасній Україні.....	17
Висновки до РОЗДІЛУ 2.....	21
РОЗДІЛ 3. ЗЕМЛЯНІ УКРІПЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНІЇ ОБОРОНИ ЯК ТУРИСТИЧНИЙ РЕСУРС.....	22
3.1 Особливості розвитку туризму на Слобожанщині.....	22
3.2 Українська лінія земляних укріплень як туристичний ресурс.....	25
3.3 Екскурсія земляними фортецями «The voice of defense».....	27
Висновки до РОЗДІЛУ 3.....	37
ВИСНОВКИ.....	39
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	41
ДОДАТКИ.....	47
Додаток А. Технологічна карта екскурсії.....	47
Додаток Б. Карта-схема маршруту.....	51

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На початку ХХІ ст. туристична індустрія стрімко йшла вгору та приносила високі прибутки країнам, які її розвивають. Проте пандемія COVID-19, яка вплинула на всі сектори світової економіки, не оминула і туризм, причому найбільших збитків зазнав саме міжнародний. В Україні виїзний туризм скоротився до 90 % у 2020 році, в'їзний становив лише 1 %. Проте внутрішні подорожі виросли на 70 % [48]. Україна багата на унікальну архітектуру різних епох, середньовічні історико-культурні комплекси, гарні види та всесвітньо відомі об'єкти спадщини ЮНЕСКО. І загалом, попри досить занедбаний стан замків та укріплень, успішно розвивається фортифікаційний туризм. Водночас мало хто з туристів знає про такий унікальний туристичний ресурс, як земляні укріплення Слобожанщини. Тож дослідження туристичного потенціалу земляних фортець є необхідним для створення нового турпродукту та розвитку внутрішнього туризму в Україні.

Дослідженням проблематики використання пам'яток оборонного будівництва в туризмі нашої країни займалися такі науковці як О. В. Лесик, В. Я. Харитон, Г. Б. Мунін, О. Я. Мацюк, Т. А. Палков. Роботи Ю. С. Асеева, С. В. Безсонова, Б. Г. Возницького, Г. Н. Логвина, Б. А. Тимощука, В. С. Вуйцика присвячені дослідженню замкових комплексів, зокрема в радянський період. Аналіз залишків Української лінії оборони, як значущої пам'ятки фортифікаційного мистецтва, було освітлено у працях Д. М. Бантиш-Каменського, Д. І. Багалія, а також В. Л. Маслійчука. На увагу потребує розвиток військового туризму, його розглядали Биржаков М. В., Бугрій О. В., Подволоцький А., Смірнов І. Г., Любіцева О. О., Титов О. А. Ними були визначені ключові аспекти мілітарі-туризму та його важливість розвитку в нашій країні.

Мета дослідження – теоретично дослідити сучасні тенденції розвитку фортифікаційного туризму у світі та в Україні, на підставі чого розробити інноваційний екскурсійний продукт для Слобожанщини.

Завдання кваліфікаційної роботи:

- проаналізувати літературу та джерела, які присвячені темі розвитку фортифікаційного туризму взагалі та Української лінії укріплень зокрема;
- виокремити та проаналізувати основні дефініції, які використовуються у контексті обраної теми;
- розглянути світовий досвід використання фортифікацій у туризмі;
- визначити специфіку розвитку туризму на Слобожанщині;
- охарактеризувати Українську лінію земляних укріплень як туристичний ресурс;
- розробити екскурсію земляними фортецями.

Об'єкт дослідження – фортифікаційний туризм.

Предмет дослідження – інноваційні форми екскурсійної діяльності у фортифікаційному туризмі.

Методи дослідження: порівняльний, статистичний, синтетичний, описовий, аналітичний.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що залишки Української лінії оборони – земляні фортеці, вперше розглядаються, як інноваційний туристський ресурс для Слобожанщини, в рамках розвитку фортифікаційного туризму України. **Практичне значення** полягає в розкритті нового туристичного ресурсу – земляних фортець Слобожанщини і їхнього практичного застосування для збільшення туристичної привабливості краю.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки бакалаврської роботи було презентовано під час Міжнародної науково-

практичної конференції «Екзистенційні виміри молодіжного туризму» (Харків, 2021) та представлено в одній публікації.

Логіка дослідження зумовила структуру кваліфікаційної роботи: вступ, 3 розділи, висновки, список використаних джерел із 57 найменувань, 2 додатки. Загальний обсяг сторінок – 52.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Аналіз джерел та літератури

Нині туристична сфера європейських країн успішно використовує більш ніж 1500 фортифікаційних споруд в готельному господарстві і не тільки, статистичні данні WTO зазначають, що це близько 2/3 відновлених замків. Напрямок тур діяльності з використанням фортифікаційних укріплень значно наповнює бюджет місцевих податкових адміністрацій, а також здійснює агітаційну та освітню функції [16, с. 131-133]. У таких країнах як Італія, Франція, Польща, Іспанія давно оцінено результат економічного зростання попиту від використання фортифікацій і палаців на ринку туризму Європи. Держава взяла їх під охорону, тому вони як слід загосподарьовані [6, с. 1].

Дослідження пам'яток оборонного будівництва, з метою використання в туризмі нашої країни, відображено у публікаціях В. Я. Харитона, О. В. Лесика, Т. А. Палкова, Г. Б. Муніна, О. Я. Мацюка [27; 28]. В. В. Грабовецького, І. М. Білецької та інших. Вони розглядали ключові аспекти розвитку, зокрема, замкового туризму. Замки підлягали дослідженню ще в радянські часи, їм присвячено роботи таких науковців, як Асєєв Ю. С., Возницький Б. Г., Безсонов С. В., Тимошук Б. А., Вуйцик В. С., Логвин Г. Н. А роки розпаду СРСР відзначилися появою перших сучасних видань щодо екскурсій західним українським регіоном по замкових комплексах. Розгляду потребує і розвиток «мілітарі-туризму». Проблематика вивчення військового туризму в Україні перебуває у полі зору таких науковців, як Биржаков М. В., Бугрій О. В., Подволоцький А., Смірнов І. Г., Любіцева О. О., Титов О. А. Кожен з авторів висвітлює певні аспекти військового туризму і підтверджує його важливу роль у розвитку країни в цілому.

Значне місце відводять залишкам Української лінії, як пам'яткам фортифікаційного мистецтва України від набігів кочовиків. Ця територія не була у свій час розорана і багато земляних споруд – фортець, досить добре збереглися на межі Харківської, Полтавської та Дніпропетровської областей. Проблематика дослідження даного питання окреслена у праці Д. І. Багалія [2]. Він приділив найбільшу увагу аналізу ролі Української лінії в історії переселенського руху і загальному її значенню. Короткі відомості про будівництво лінії та її оцінку містить «Історія Малоросії» Д. М. Бантиш-Каменського. Автор вважав, що будівництво лінії входило ще в плани Петра I, але її створення не зупинило нападів [4, с. 442].

Згадки про Українську лінію містить «Історія українського козацтва», яка проводить зв'язок між будівництвом Української лінії та реформами слобідських полків. Одна з причин її розбудови, на думку автора В. Л. Маслійчук, полягала у тому, щоб скасувати прикордонність полків, за цим і пільги слобідським козакам [18, с. 664]. Цікаву інформацію про збереженість, призначення об'єктів Української лінії містить видання «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР». Воно дає опис ряду фортець Української лінії.

Отже, збереження історико-фортифікаційної спадщини України не вперше стає проблемою. Вивчення питань стану, кількості та туристичних перспектив фортифікаційних споруд ще потребує детальнішого розгляду і певних заходів за для розвитку нових видів туризму і покращення наявних. Залучення на туристичний ринок України більшої кількості пам'яток оборонного будівництва посприє тому, щоб наша країна могла достойно конкурувати з лідерами Європи, що вдало «монетизували» колишню військову інфраструктуру.

1.2 Термінологічна база дослідження

Визначення замкового туризму надають Завадовський Т. Б. і Каднічанський Д. А., на їхню думку це реалізація економічної та виховної функцій, які допомагають ознайомитись із національною історичною спадщиною через об'єкти фортифікаційного будівництва [19, с. 6].

Фортифікаційний туризм – подорож, що робиться в основному або частково для відвідування замків, міст, оточених стінами, або інших укріплених об'єктів. Тлумачення цьому терміну надає Л. С. Безручко, кажучи, що «фортифікаційний (у низці досліджень його називають замковим) – це вид туризму, який пов'язаний із відвідуванням та ознайомленням з різного виду та призначення оборонними спорудами» [5, с. 22-23].

Культурний туризм (англ. – heritage tourism) – це галузь туризму, орієнтована на культурну спадщину місця, де відбувається туризм.

Одне з найбільш поширених визначень нам дає голландський фахівець в області культурного туризму Г. Річардс, а саме: «культурний туризм – це пересування людей до місць культурних пам'яток далеко від місця свого нормального проживання з наміром збирати нову інформацію і досвід для задоволення своїх культурних потреб» [55, с. 16-32].

Канадський дослідник Т. Сілберберг розкриває поняття культурного туризму як «повністю або частково мотивоване відвідування людьми інші спільноти з історичним, науковим, художнім інтересом або з метою ознайомлення зі способом життя або спадщини, яке пропонує дане співтовариство, регіон, група або установа [53, с. 361].

Сущинська М. Д. окреслює основну мету культурного туризму як ознайомлення з пам'ятками історії, архітектури, мистецтва, природними та етнічними особливостями, сучасним життям країни. Відродженню та збереженню народних звичаїв і традицій сприяє культурний туризм, він

сформував розуміння своєрідних властивостей окремих DESTИНАЦІЙ і поєднав широкий спектр споживчої тур-діяльності. [40].

Катаргіна Т. І. розуміє культурний туризм, як «ознайомлення з культурними цінностями та історією країни, відвідування історико-культурних об'єктів» [17, с. 14].

Визначення поняття військового або синонімічної назви мілітарі-туризму для дослідників набуло різноманітного тлумачення.

Так, О. О. Любіцева зазначає, що «мілітарі-туризм відноситься швидше до розважального, ніж екстремального виду. Він надає можливість відчутти себе в умовах військових навчань чи здійснення бойових дій і полягає в можливості опанування туристами навичок водіння бойових машин (танків, БТР тощо), здійснити політ у надзвуковому літаку, стрибнути з парашутом або навіть відвідати район бойових дій» [25, с. 22].

А. В. Мельник тлумачить його «як різновид туризму, метою якого є відвідування місцевості, пов'язаної з військовими та воєнними діями» [29, с. 350-353].

Дослідники М. Храсовські та К. Ноерес визначають військовий туризм як «відпочинок, який має військове підґрунтя. Автори виділяють дві складові туризму: продукти, що стосуються військового обладнання і розглядаються як сегмент пригодницького туризму, та продукти, що концентруються на історичних подіях і належать більше до освітнього сегмента туризму» [49, с. 87-94].

Термін «екскурсія» є похідним від латинського слова «excursio» – поїздка. Зміст поняття змінювався відповідно до розвитку екскурсійної діяльності. У 1882 році Далем В. І. запропоновано визначення: «Екскурсія – проходка, прогулянка, вихід на пошук чогось, для збирання трав та ін.» [26, с. 195].

Л. Бархаш зазначає, що «екскурсія – це наочний метод одержання певних знань, виховання шляхом відвідувань за задалегідь розробленою темою певних

об'єктів (музей, завод, колгосп і т. д.) зі спеціальним керівником (екскурсоводом)» [3, с. 7].

Аналізуючи цінність туризму з використанням пам'яток фортифікаційного мистецтва, треба звернути увагу на класифікацію знаного українського архітектора Заболотного В. О.:

- «архітектурна цінність споруди;
- її історична цінність;
- сучасна суспільна цінність пам'ятки» [13, с. 11-12].

Заслуговує на увагу і класифікація оборонних споруд О. В. Лесика, в основу якої було покладено придатність замкових комплексів до розміщення «функціональних груп приміщень закладів відпочинку» та туризму. Тож, О. В. Лесик запропонував наступну класифікацію:

«клас А) підлягають експлуатації під музеї та історико-архітектурні заповідники;

клас Б) підлягають експлуатації під туристичні заклади відпочинку (тематичні готелі й ресторани, анімаційні театри);

клас В) підлягають для часткового туристично-краєзнавчого використання (з відведенням окремих приміщень під міні-готелі чи таверни);

клас Г) споруди, туристично-краєзнавче упорядкування яких, сприятиме їх фізичному збереженню й охороні історичного ландшафту» [22, с. 155].

Висновки до РОЗДІЛУ 1

Отже, пам'ятки оборонного будівництва нашої країни знайшли своє відображення у багатьох виданнях вітчизняних науковців. Зокрема, дослідження фортифікацій, з метою використання в туризмі України, розглядалися у публікаціях В. Я. Харитона, О. В. Лесика, Т. А. Палкова, Г. Б. Муніна, О. Я. Мацюка, В. В. Грабовецького, І. М. Білецької. Розглядали ключові аспекти розвитку замкового туризму в радянський період історії Ю. С. Асєєв, С.

В. Безсонов, Б. Г. Возницький, Г. Н. Логвин, Б. А. Тимошук, В. С. Вуйцик. Визначення військового туризму освітили О. О. Любіцева, М. П. Кляп та Ф. Ф. Шандор, А. В. Мельник. Також проблематика даного питання перебуває у полі зору таких науковців, як Биржаков М. В., Бугрій О. В., Подволоцький А., Смірнов І. Г., Титов О. А. Тож можна говорити про те, що загалом тема фортифікаційного туризму України є досить добре досліджена.

Водночас укріплення Української лінії як пам'ятка фортифікаційного мистецтва європейського значення вивчена досить слабо. Найбільшу увагу аналізу її ролі в історії переселенського руху і загальному її значенню приділив Д. І. Багалій. Як туристичний ресурс пам'ятка практично не досліджена та слабо використовується.

РОЗДІЛ 2. ЗЕМЛЯНІ ФОРТЕЦІ ЯК ТУРИСТИЧНИЙ РЕСУРС

2.1 Світовий досвід використання фортифікацій у туризмі

Прагнення нових почуттів і бажання відкривати щось нове стали поштовхом для розвитку екскурсійно-екстримального туризму, який все більше набирає обертів. Наразі завзятий інтерес викликають військові укріплення, форти та бастіони. Для багатьох країн це справжній ажіотаж, тому пам'ятки військово-інженерного мистецтва активно вивчаються та використовуються з туристською та виховною метою.

Раніше такі споруди створювалися для прихованого розміщення та ефективного застосування зброї, військової техніки, пунктів управління, а також для захисту військ, населення й об'єктів тилу країни від засобів впливу. Фортифікаційні споруди діляться на польові та довготривалі. Саме зараз такі історичні споруди в усьому світі використовують в якості музейних, рекреаційних, культурно-розважальних комплексів, готелів, виставкових залів, фестивальних та знімальних майданчиків. Вони ж становлять і значну частину списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Найвідоміші з них це Лондонський Тауер, Московський кремль, численні гірські замки Німеччини та Австрії (Ельц, Марксбург, Кохем, Кайзербург, Лауенштайн та ін.), Замки долини річки Луари у Франції (Шамбо, Шенонсо, Амбуаз, Ланже та ін.), замок Ешфорд (Ірландія), замок Хімедзі (Японія), Бомаріс (Уельс), Чапультепек (Мексика), Ейлен-Донан (Шотландія), фортеця Сан Маріель (США), фортифікаційний комплекс Вобана (Франція). Очевидний туристичний інтерес до цих об'єктів сприяв всебічному науковому вивченню фортифікаційних споруд і широкого міжнародного обміну досвідом у справі вивчення та реставрації фортець, створення на їх базі сучасних туристичних центрів і комплексів.

Великий досвід туристського використання фортифікаційних споруд накопичений в Європі. Критеріями сприятливості туристського використання об'єктів є:

- зручна доступність;
- винятковість, цілісність і готовність до показу;
- широка популярність;
- прив'язка до важливих історичних подій;
- естетична цінність об'єкта і його антураж;
- зручна доступність [11, с. 53].

У більшості європейських країн збереженням і відновленням фортів, включенням їх в активний туристський оборот в руках держави або органів місцевого самоврядування (муніципалітети). Так, наприклад, уряд Голландії протягом трьох років фінансував в обсязі 320 млн євро реконструкцію лінії фортів Water Line. Муніципалітет м. Портсмут (Великобританія) вклав протягом двох років 2 млн фунтів в реконструкцію форту Нельсона, який перетворився на даний час в найпопулярніший об'єкт військово-екскурсійного туризму.

З ініціативи литовського письменника та історика берегової артилерії Юрія Мелкопова фінська військова влада ухвалила рішення відкрити для відвідування організованими туристичними групами перш за все закритий острів Ері, де чудово збереглися і продовжують використовуватися в оборонних цілях три російські берегові артилерійські батареї часів Першої світової війни. Чудовий приклад гідного ставлення влади до пам'ятників військової історії, безумовно, сприяє розвитку туризму.

Прикладом може слугувати «Музей оборони узбережжя» в Хелі (Польща), створеного на основі берегового укріплення, що служив в роки Другої Світової війни для установки артилерійського великокаліберного знаряддя. Музей

включає експозиції в приміщеннях, споруди на відкритих експозиційних майданчиках, кафе солдатської кухні, продаж сувенірів, прокат велосипедів та іншого транспорту, переглядовий зал для демонстрації документальних фільмів та кінохроніки. Працює внутрішній транспорт комплексу для здійснення оглядових екскурсій. По узбережжю простягнулася система з безлічі споруд різних років, з'єднаних ходами повідомлення, які сьогодні включені в туристичний маршрут. Всі вони пов'язані пішохідними стежками і велодоріжками, забезпечені інформаційною інфраструктурою.

Музей «Лінія Салпа», в околицях Ваалімаа (Фінляндія), об'єднує кілька фортифікаційних споруд пішої стежкою, по якій організовується інтерактивна екскурсія. Музей створений в спеціально побудованому будинку і включає музейну експозицію, зал для зборів, кафе, інфоцентр, пункт сувенірної торгівлі. Організовується дитяча освітньо-розважальна програма, цикл лекцій на військово-історичну тематику, кінні прогулянки, проводяться військово-патріотичні заходи та акції. Музей і частина об'єктів відвідування доступні для людей з особливими потребами.

«За рішенням управління по туризму Хорватії півострів Превлака, який був ареною військових дій, перетворили в туристський центр. 560 покинутих військових об'єктів переобладнують в комфортабельні готелі, а два великих ангари – в конгрес-зал. Для туристів також буде відкрита велика фортеця на мисі Оштра. Вона побудована в XIX в., її внутрішній простір і тераси дуже підходять для різних конгресів і культурних заходів» [38]. Вже зараз доступні екскурсії та квести підземними тунелями та занедбаними військовими об'єктами.

Лінія Мажино, що складається з 58 будівель, являє собою лінію укріплень, побудованих Францією в період з 1929 по 1940 рік уздовж її кордону на 750 кілометрів від Бельгії до Італії, перетинаючи райони, включаючи Ельзас. Його покрив військової таємниці, загадкові підземні споруди та складна організація

роблять лінію Мажино особливо привабливою для відвідувачів і вона природно поєднуються з іншими пам'ятними місцями військових. Найбільшою з них є фортеця Хакенберг у Векрінге, що розкинулася на 160 гектарах і має 10 кілометрів тунелів, по яким можна зробити поїздку на старовинному електропоїзді. Зовні – пішохідна доріжка й унікальна в регіоні протитанкова стіна.

Укріплення міста Фрібург (Швейцарія) були побудовані для захисту міста між XIII та XV століттями. Велика частина з них збереглася до наших днів, тому вони є найбільш значним твором середньовічної військової архітектури в Швейцарії. Вони також відкриті для публіки. Яскравий приклад – замок Грюйер, він в точності демонструє як виглядав замок в епоху Середньовіччя, а зберігає він військові трофеї минулих часів і виставку легендарного художника зі Швейцарії Гігера. Природно, за мірками того часу, інтер'єр можна було назвати багатим. Тут так само щорічно проводиться фестиваль «Святого Іоанна». В основному споруди використовуються для екскурсійного туризму і з освітньою метою.

Замок Алнвік (Англія) вперше згаданий в 1136 році та описаний як «дуже сильний» тодішнім королем Шотландії, став місцем, яке мало важливе стратегічне значення під час подальших конфліктів між англійцями й шотландцями, а також у Війні троянд. Замок відкритий для туристів, хоча як і раніше частково зайнятий нинішнім герцогом і його сім'єю. У вежах проходять різні виставки, на яких представлені артефакти з усього світу, включаючи Єгипет, Помпеї та Римську Британію [20, с. 25-32].

Отже, відновлення і включення в сучасне життя фортифікаційних споруд сприяє зростанню культурної самосвідомості населення, вихованню патріотичних почуттів, поваги до історії та культурі. Фортифікаційні споруди, як туристські об'єкти – музеї, культурно-освітні, культурно-розважальні комплекси, готелі, дозволять мати додаткові джерела доходу для збереження і

популяризації історико-культурної спадщини. Відмінною особливістю туристського використання фортець і оборонних ліній в інших країнах є комплексний підхід: використовуються не поодинокі споруди з безлічі, а оборонні системи разом з навколишнім ландшафтом.

2.2 Проблеми та перспективи розвитку фортифікаційного туризму в сучасній Україні

За визначенням історика С. В. Трубчанінова, в різні історичні періоди в Україні налічувалося понад 5000 укріплень. Звичайно, багатьох з них вже немає, але є безліч фортифікаційних споруд, які збереглися до наших днів [42]. Із загальної кількості замків, які можуть бути використані туристичною сферою, тільки 75 знаходяться на державному обліку. Не обстежено, проте взято під охорону держави близько 200 фортифікаційних споруд або їх руїн. Всі вони є важливим фактором для розвитку в Україні не одного виду туризму.

Фортифікаційні укріплення стали вагомим елементом для залучення туристичних потоків. В Україні використання оборонних споруд дуже мізерне через низку причин. По-перше, про деякі об'єкти зовсім нічого не відомо не тільки туристам, а й місцевим жителям. Використання оборонної спадщини потребує популяризації. По-друге, збереженням, відновленням, використанням у туризмі фортифікаційних укріплень влада майже не опікується. У свою чергу, це призводить до руйнування неповторних пам'яток оборонного мистецтва. По-третє, високий рівень туристичної привабливості цих об'єктів здатен залучити істотні вкладення до державного бюджету та значно його збільшити.

В Україні більшість фортів, замків і укріплень є в занедбаному стані. Однією з найголовніших проблем використання фортифікаційних споруд в нашій країні, з туристською метою, після їх незадовільного стану для будь-якої експлуатації, є те, що знаходяться вони переважно за межею міста, де відсутня будь-яка інфраструктура для туриста. А тому деякі з вцілілих фрагментів так і

залишаються зовсім невідомими, хоча мають можливість стати частиною екскурсійних турів.

Сьогодні дійові укріплення в туристичному секторі розкидані всією територією України. Але осередком їхнього скупчення є захід і частина півдня.

Місто Львів весь час свого існування був потужною фортецею, яку вдавалося отримувати тільки підступністю та хитрістю. «З багатьох фортифікацій старого Львова на сьогодні не залишилося і сліду. Лише залишки валів, ровів, стін, перебудованих сакральних споруд. У перебігу кількох років першого десятиліття незалежної України проводилася інтенсивна робота над складанням каталогу оборонних споруд Львова, їх сьогодні налічується 35. Ось перелік деяких з них: Високий замок (руїни). Низький замок (залишки й руїни, фундаменти стін «підземного» Львова). Міський арсенал (1554-1556 рр.). Королівський арсенал (1630-1639 рр.), арсенал Синявських (1639 р.), Цитадель (1830 р.) і т. д. Частина відбудованих фортифікацій старого Львова зараз успішно використовується в ресторанному бізнесі. А в збережених фрагментах організований спеціальний туристичний маршрут «Підземний Львів», його розкопали археологи давньоруських і середньовічних стін, підземних казематів міста» [36].

Одна з найбільших кам'яно-земляних фортець знаходиться у Києві, її обсяги складають більш як 1 тис. га і роблять укріплення другим за розміром у Європі. Фортецю будували протягом 150 років, а артилерія фортифікаційної споруди складала 1180 одиниць. Новопечерська київська фортеця стала центром екскурсійного показу, її об'єкти непослідовно розборсані Печерським районом Києва. Тут можна побачити й відшукати багато виняткового та привабливого, стати дослідниками фортифікацій, дізнатися і почути історію київського укріплення. Пропонується до відвідування 10 об'єктів з Госпітального, Васильківського та інших фортифікацій. Ну і звичайно ж візит до легендарного

Косого капоніра – Київського Шліссельбурга», в'язниці попереднього ув'язнення для військових і політичних злочинців.

Підтримки держави й уваги потребує привабливий туристичний маршрут «Замки Західного Поділля», де культові фортифікації зустрічаються приблизно сотню разів. Ключовими елементами огляду на шляху є комплекси Хотинського та Кам'янець-Подільського бастионних укріплень. Травневі свята майже кожен рік об'єднували багато людей на відомій Хотинській фортеці у фестивалі «Середньовічний Хотин». Потрапити в саму фортецю можна вільно, де переважає атмосфера й устрій наших далеких прародичів. На території можна спробувати свої сили в мистецтві бою, мотивуючись стійкістю і волею захисників фортеці та незламністю оборонних мурів. Чудові краєвиди фортеці, м'ясо, яке щойно зняли з вогню, гра на різноманітних фольклорних інструментах, стрільба з лука, лицарі в обладунках – це і є душа фестивалю. Подібно до «Середньовічного Хотина» Кам'янець-Подільська фортеця проводить міжнародний фестиваль «Форпост».

«Паланок» – типовий замок для Середньовіччя, який розташувався в Мукачеві на висоті 63-68 м. Його популярність серед туристів обумовлена чисельними експозиціями, які зацікавлюють кожного відвідувача. Легенди й розповіді, що пронизують романтикою XVII століття. І, звичайно ж, краєвиди, які сприяють зростанню кількості охочих прогулятися фортецею щороку.

Закарпатське село Гукливий відзначилося єдиним в СНД та нашій країні готелем в стилі «мілітарі». Через «Грінгоф» проходила знаменита військова лінія Арпада. Зміцнення було утворено на перевалах з двох потужніших вузлів захисту польового типу і шести вузлів довготривалого захисту, що обороняли річку Латорицю, а саме її долину. Тут містяться залишки ліній протитанкових споруд, ровів, дотів, дзотів, вогневих точок, замінованих полів, лісових завалів. Тільки на Закарпатті позначилося 6 оборонних ліній, одна з них – Гуняді, яка охопила ще й Львівщину та Івано-Франківщину, і йшла через вододільний

хребет. Лінія святого Іштвана і святого Ласло також перетинала Закарпаття. І ще одні оборонні споруди проходили через цей край – лінія Масарика і лінія Бенеша, що належали республіці Чехословаччина у 1919-1938 роках.

Отже, Україна, внаслідок свого географічного розташування, була завжди місцем збройних конфліктів, навал і війн. За всю історію боротьби наша країна отримала величезну історико-культурну спадщину, «в тому числі видатне місце належить пам'яткам оборонної архітектури – фортецям, замкам, оборонним монастирям, храмам, міським укріпленням. Україна має значний потенціал для розвитку історико-культурного туризму. Звісно ж, роботи для покращення умов, якості обслуговування є однозначно багато, але поруч із цим йдуть складові успіху розвитку цього напрямку в країні – це збереженість природних ландшафтів, доступність місцевості, вигідна інфраструктура, цікаві туристичні місця та об'єкти, імідж держави». Перспективними напрямками є залучення музеїв до екскурсійної діяльності, відновлення замків та інших фортифікаційних споруд, розвиток фестивального туризму.

Висновки до РОЗДІЛУ 2

Отже, світова, а зокрема – європейська практика набула великий досвід використання з туристською метою різного роду історичних укріплень, фортифікаційних споруд, фортець. Світовий досвід використання культових фортифікаційних об'єктів свідчить про їх високий потенціал і зацікавленість туристами. Серед сучасних елементів розвитку цього виду туризму можна виділити наступні: хороший стан об'єктів військово-історичного туризму, переважно фортифікаційних споруд, дозволяє забезпечити ефективне їх використання; необмежений асортимент туристських маршрутів охоплює максимально значущі об'єкти військово-історичного туризму; позитивним є активне залучення молоді та школярів до вивчення історії країни та рідного краю засобами туризму; подієві заходи з військово-історичною тематикою й

організація фестивалів не обмежені як можливостями фінансування, так і якістю пропонуванних програм.

Слабка підтримка держави не дає фортифікаційному туризму в Україні розкрити свій потенціал, адже занепад оборонних споруд перешкоджає їхньому використанню з туристською метою.

Наразі фортифікаційна спадщина України представлена у вигляді замків, фортів, у музеях можна побачити документи та фотографії, реконструкції історичного інтер'єру; військова тематика має виставки озброєння, військові пости, опис військових подій; художня тематика – історико-художні панорами, виставки художників. Незначна частина фортець використовується для готельно-ресторанного бізнесу: Олеський замок, палац графів Шенборнів, Ужгородський замок, замок «Білий лебідь», замок Любарта.

РОЗДІЛ 3. ЗЕМЛЯНІ УКРІПЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНІЇ ОБОРОНИ ЯК ТУРИСТИЧНИЙ РЕСУРС

3.1 Особливості розвитку туризму на Слобожанщині

Слобожанщина традиційно вважається регіоном з високим рівнем промисловості, сільського господарства, освіти та науки. Туризм не є визначальним фактором розвитку регіону, тоді як для цього існують сприятливі умови – природні, історико-культурні, економічні, соціально-демографічні. Розвиток туризму на Слобожанщині має певні особливі аспекти: зміна співвідношення внутрішнього та зовнішнього туризму на користь зовнішнього, невелика кількість іноземних туристів, поступове зменшення кількості охоплених внутрішнім туризмом людей.

Харківська область визначається рекреаційними ресурсами, передумовою став сприятливий клімат, мальовничі пейзажі й наявність джерел мінеральних вод є базою для розвитку курортів, серед яких – Березівські мінеральні води та Рай-Оленівка. На Харківщині є також кемпінг. До пандемії COVID-19 у Харківській області активно почали розвивати зелений туризм. Послуги, які полягають в наданні туристам відпочинку в затишній сільській обстановці, дуже потрібні. Щодо історико-культурного потенціалу, то «область виклала на туристичну «полку» культурно-пізнавальні екскурсії по старовинних замках, музеях, тури в сім храмів (в селищах Безлюдівка, Водяне, Бірки, Рокитне, Озеряни, Мерефа, Липовий Гай), маршрути в Харківський і Зміївський райони. Крім того, в рамках проєкту «Стежка легенд Слобожанщини» розроблені маршрути, пов'язані з загадками та легендами краю».

«Наталя Буйнова, керівник туристичного розважального центру «Оберіг Тур», розповідає, що у приватній садибі-музеї Українська хата в селі Нижня Озеряна ми проводимо реконструкцію слобожанського весілля – театралізована

вистава, присвячена регіональним особливостям весільних обрядів XIX століття. У цьому унікальному для Харківщини місці для всіх охочих організується також гастрономічний тур «Борщ і каша – їжа наша» з приготуванням національних страв. Абсолютно новий формат для Харкова – екскурсії-перформанси: гід з акторами, одягнені в костюми XIX століття, розповідають про те, що відбувалося в Захарківській слободі в далекому минулому» [50].

Необхідною складовою активного туризму є екстремальний відпочинок: польоти на дельтапланах і парaplанах. Авіапрогулянки на літаках Cessna, Piper, Socata, Bristell. Туристи можуть зробити ознайомчі польоти на повітряній кулі (тепловому аеростаті), якими займається Харківська обласна федерація повітроплавання. В арсеналі туристичних ресурсів на Слобожанщині практикують і водний туризм, він складається зі сплавів по річках на катамаранах, байдарках, рафтах, плотах. Більше ніж 10 клубів активного відпочинку організують байдаркові походи по річці Сіверський Донець. В області відкрито 121 музей.

Карантин через COVID-19 змусив більшість країн світу закрити кордони для туристів. А ті, хто зважився їх відкрити, постійно змінюють правила в'їзду. У таких хаотичних обставинах багато українців обрали відпочинок вдома замість закордонних подорожей. «Голова Всеукраїнської асоціації туроператорів Ігор Голубаха стверджує, що у виграші зараз внутрішній туризм. Люди починають подорожувати та відпочивати у себе в країні, навіть відкриваючи щось нове» [37]. Виключенням не стала і Слобожанщина. Тут «визначено шість туристичних магнітів, де найбільш актуальні для туристів два: Шарівський палацово-парковий комплекс «Садиба» і Національний літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди». Валентина Холодок, директор Харківського організаційно-методичного центру туризму зазначила, що «Всупереч обмеженням, ми реалізували ряд проєктів, зокрема, в напрямках

їх просування й організаційно-методичної роботи» [47]. Вінницька програма «Мандруй Україною» охопила й Харківщину. Проєкт «мотивує українців ділитися своїми подорожами по країні та відкривати привабливі місця для майбутніх подорожей».

Для зростання туристичних перспектив Слобожанщини, під час пандемії, створений проєкт віртуальних турів по Харківській області: в додатку відтворено 200 панорам і віртуальних турів з повітря, 20 туристичних маршрутів, 36 музеїв Слобожанщини. «З липня 2020 року знімання регіону, як туристичного контенту, ведеться у вигляді 3D-турів, панорам з повітря», відеосинхронізації для сайту і мобільного застосування для iOS і Android. Проєкт містить візуальний контент і аудіогіди англійською та українською мовами. Віртуальні маршрути діляться на категорії: туристичні маршрути, історичні пам'ятники та музеї, повітряні панорами, театри й галереї, діловий туризм, проживання, їжа і напої. Додаткові можливості для туристів включають афішу місцевих подій і пряме бронювання екскурсій [55].

Актуальними стали подорожі сімейного типу або у невеликих колах під час COVID-19, це стає поштовхом для підвищення розвитку активного туризму цього краю: велотуризм, пішохідний туризм, екстрим-туризм (проживання в екстремальних умовах) тощо.

Харківщина славиться різноманіттям туристських ресурсів, але не всім приділяється достатньо уваги, аби вони набули рис конкурентоспроможних туристичних продуктів. Одними із найпопулярніших об'єктів відвідування у всьому світі є фортифікаційні споруди. Слобожанський край може похвалитися земляними укріпленнями Української оборонної лінії XVIII століття: Олексіївською, Єфремівською, Прасковейською, Орловською, Іванівською та Більовською. Їхнє використання з туристською метою можливо і під час COVID-19.

Отже, пандемія глибоко вплинула на всі сфери туризму, зокрема в Україні популяризації набув внутрішній туризм. Ще до COVID-19, за думкою Сергія Підмогильного, Голови правління Української асоціації активного та екологічного туризму, він був вражений культурним і природним розмаїттям Слобожанщини. Як він висловився, навіть самі жителі області не знайомі з усіма привабливими для туристів місцями. В умовах епідемічної ситуації набули популярності онлайн-платформи з туристичними шляхами, 3D турами, розповсюдження знань та інформації про історико-культурні, природні, наукові надбання Слобожанщини.

3.2 Українська лінія земляних укріплень як туристичний ресурс

Українська оборонна лінія була побудована в 1731-1733 році на кордонах Харківського і Полтавського полків і простягалася від Дніпра до Сіверського Дінця. Призначалася для захисту південних кордонів Російської імперії від кримських татар і Османської імперії. Це потужне спорудження складалося з 16 фортець бастионного типу, безперервного валу та рову, протяжністю 302 км. Українська лінія зіграла ключову роль в заселенні краю, а деякі її фортеці й зараз знаходяться в хорошому стані та можуть не тільки в теорії, а й на практиці стати потрібним і популярним туристичним ресурсом. Тож, розглянемо як використовуються фортеці в туристському контексті [32].

З метою популяризації туристичного потенціалу Слобожанщини кілька років поспіль (2011-2013 рр.) Проводився етнофестиваль «Олексіївська фортеця». Тут були представлені вироби майстрів народної творчості, експозиція предметів козацького побуту, театралізовані вистави, частиною яких міг стати кожен охочий, а також лицарські змагання та козацькі бої на шаблях. Розмах фестивалю охоплював велику кількість людей (близько 7 тис.) І, навіть, залучав громадян інших країн до такого дійства [46].

Велотур по фортецях Слобожанщини «Tour de Fort». Вперше проводився у 2017 році. «Захід, спрямований на популяризацію здорового способу життя, має пізнавальний характер, служить не тільки для відпочинку, але і допомагає вивченню природної та історичної спадщини», – наголошується на сайті Первомайської міськради. Велотур має два маршрути: маршрут L – близько 40 км, охоплював відвідування Олексіївської фортеці, села Олексіївка, Берецького водосховища, села Сиваш – батьківщини поміщиків Лихачова, автентичної будівлі парового млина. Маршрут XXL – близько 120 кілометрів, передбачав огляд Олексіївської, Єфремівської, Парасковейської, Орловської, Іванівської та Білевської фортець, а також долини річок Берестова і Берестовенька. В цьому році, до п'ятого ювілейного заїзду, організатори вирішили розширити можливості даного заходу і подали свій проєкт на український фонд культури. На даному етапі «Tour de Fort» увійшов до двадцятки кращих туристичних маршрутів України [30].

Український туроператор «Навігатор Україна» пропонує екскурсійний тур із Харкова у Красноград. Виходячи з того, що історія заснування міста пов'язана зі спорудженням в XVIII в. Української оборонної лінії, екскурсія включає відвідування залишків знаменитих земляних укріплень – Білевської, яка вважається візитною карткою Краснограда, та Іванівської фортець.

Цей же туроператор у своєму арсеналі має авторську екскурсію «Край північних фортець». Як зазначає «Навігатор Україна», маршрут для тих, хто цікавиться історією Слобожанщини, а саме: зведенням Української оборонної лінії, фортець, храмів, а також історією Другої світової війни та місцями боїв поблизу Харкова. Але на меті не має відвідування самих фортець [43].

Земляні укріплення Харківщини приваблюють і самоорганізованих пішохідних туристів. Таких ентузіастів, на жаль, не так вже й багато. Корисним посиланням для них є сайт Terra Touristica [54], що створений і присвячений пішим походам по Харківській і довколишніх областях. Тут можна знайти

однодумців, цікаві поради щодо підготовки до пішохідних екскурсій, 157 готових треків. Декілька мап з маршрутами склали саме фортеці Української оборонної лінії, якими може скористатися будь-хто.

Отже, Українська укріплювальна лінія – цікавий пам'ятник військово-інженерного мистецтва, заслуговує продовжити свій розвиток, як унікальний туристичний ресурс Слобожанського краю. І хоч тут чудові види, навколо дуже красива природа, ця місцевість назавжди ввібрала дух битв. І пройшли часи, коли гармати захищали ці землі від ворогів, але й дотепер вітер приносить відгомони залпів. Величність земляних фортець нікого не залишає байдужим.

3.3 Екскурсія земляними фортецями «The voice of defense»

Розвиток туристичного напрямку з використанням фортифікацій слід визнати позитивним заходом, адже туристам надається можливість зустрітися з унікальною історичною спадщиною по-новому. Як показує світова практика, подібні тури користуються неабиякою популярністю серед місцевого населення країн Європи, а це у свою чергу стало інструментом скорочення бідності, поліпшення інфраструктури, створення робочих місць.

Тож, метою розробки інноваційного екскурсійного продукту для Слобожанщини є популяризація цього краю серед туристів, стимулювання економічного зростання регіону.

Місія розробки туру полягає у залученні до вивчення історичної спадщини країни, формуванні патріотичних поглядів, увічненню подій XVIII століття, свідками яких стали земляні фортеці Харківщини. Туристам це дає можливість не тільки ознайомитись із важкою та болісною історією, а й на практиці стати частиною незвичайного інтерактиву: завершена подорож може послужити приводом для роздумів і споглядання драматичних наслідків тих часів.

Визначення профілю цільового сегмента. Як ми знаємо, розуміння аудиторії дозволяє виділити сегменти, правильно позиціювати продукт, опрацювати ціннісні пропозиції, підібрати відповідні рекламні канали. Все це безпосередньо впливає на найважливіші маркетингові показники, такі як залучення клієнта. При розробці даного продукту було обрано цільову аудиторію в межах від 18 до 35 років. Оскільки інтерактивна екскурсія має прив'язку до стану здоров'я, а також екстремальний характер, тому розрахована на фізично-витривалих людей. Одним із ключових критеріїв сегментування цільової аудиторії є визначення мети та переваг поїздки. На сьогодні тематичні тури стають все більш популярними серед різних вікових і платоспроможних груп. Сюди ж можна віднести різні зльоти, фестивалі та чемпіонати. У випадку подорожі до земельних укріплень ідея полягає у популяризації історико-культурної спадщини, зростанню культурної свідомості й нетиповий виклад історичних відомостей цих місць, отриманні нових вражень й закарбування у пам'яті подій тих часів.

Аналіз конкурентів. Ефективна маркетингова стратегія передбачає існування як потенційних споживачів, так і реальних конкурентів. Тож, аналізуючи потенційно схожі пропозиції, ми дійшли до такого висновку:

- Туристичний ринок України пропонує достатню кількість автобусних подорожей в основному Західною частиною нашої країни одними й тими ж замками та фортецями. (Замкова гора (Бона) з руїнами Кременецького замку (1536 р.), замок князів Острозьких у Дубні, «Золота підкова Львівських Замків: Золочівський замок – Підгорецький замок – Олеський замок» – замок «Паланок»). Незначна кількість запропонованих об'єктів обумовлена тим, що більшість фортифікаційних споруд не піддаються реставраційним роботам.

- Зазвичай автобусно-екскурсійні тури, запропоновані нашими туроператорами, розраховані на велику кількість охочих і, за розрахунковими обмеженнями COVID-19, це стає проблемою для їхнього здійснення в умовах пандемії.
- Значуще число оборонної архітектури України, яке знаходиться в пристойному стані й має хоч якусь інфраструктуру, або не включено в будь-якого роду тури чи екскурсії, або не має достатньої популярності та розрекламованості, щоб охопити ширше коло туристів і екскурсантів як нашої країни, так і відвідувачів які в'їжджають. Прикладом може послужити Київська фортеця – чи не найбільша у світі земляна фортеця, яка не має собі рівних в Європі. Численні туристи та паломники, які прагнуть обов'язково побачити Києво-Печерську лавру, обходять своєю увагою цей унікальний фортифікаційний комплекс. Але і самі жителі міста мало обізнані про нього. А він, у свою чергу, може стати відомим туристичним символом міста.
- Щодо Харківщини, то можна впевнено стверджувати, що аналогічних пропозицій туру не існує. Це робить наш продукт унікальним не тільки по регіону, а й в цілому на рівні країни та Європи. Ми практикуємо не один вид переміщення, а програма містить в собі інтерактивний, незвичний комплекс послуг.

Реалізація екскурсійного туру. Створення нової екскурсії є вельми непростий і дуже трудомісткий процес. Його основу складає багато компонентів: відбір об'єктів для показу під час екскурсії, вибір методичних заходів показу і розповіді, складання маршруту, написання контрольного тексту, комплектацію «портфеля екскурсовода» і наявність технологічної карти. Ще однією важливою складовою для реалізації та проведення екскурсії є ресурсне забезпечення.

Програма нашого туру передбачає певний інтерактив, пересування не одним видом транспорту і потребує забезпечення всім необхідним екскурсантів протягом маршруту (див. таб. 1).

Таблиця 1

Програма екскурсійного туру «The voice of defense»

День 1	Година	Розклад екскурсії
	8:00	- зустріч і знайомство із групою в м. Харкові біля ст. м. «Центральний ринок»; - виїзд до с. Соколове; - початок викладання матеріалу програми екскурсиводом
	8:50 – 9:00	- прибуття до с. Соколове (музей бойового братерства)
	9:10	- ознайомча екскурсія з історією заселення Слобожанщини і с. Соколове
	9:50	- виїзд в м. Первомайський на сніданок в «Бранч – кафе» з інтерактивом
	10:40	- прибуття до м. Первомайський в «Бранч-кафе»
	10:45	- інтерактивний сніданок з вікториною
	11:40	- виїзд на джипі до Олексіївської фортеці
	11:47	- прибуття до Олексіївської фортеці - підготовка до майстер-класу від отамана

Продовження таблиці 1

12:00	- майстер-клас від отамана - огляд місцевості на джипі із розповіддю від екскурсовода про Олексіївську фортецю
13:30	- виїзд до Єфремівської фортеці
13:55	- прибуття до Єфремівської фортеці і початок екскурсії місцевістю на джипі
14:35	- виїзд до Орловської фортеці
15:45	- прибуття до Орловської фортеці і огляд місцевості джипом
16:20	- приготування пам'ятної вечері групою разом із екскурсоводом
17:50	- підготовка до повернення в м. Харків
18:00	- виїзд в м. Харків - опитування від екскурсовода - обмін враженнями
19:30- 19:40	- повернення до м. Харкова

У ході розробки екскурсії було визначено, що необхідною умовою для її здійснення є транспортне забезпечення, а саме: екскурсійний автобус, два джипи, два водії.

Екскурсія також передбачає сніданок у закладі харчування з інтерактивом. У заздалегідь броньованій залі кафе екскурсовод проведе невелику вікторину за інформацією, яку надав екскурсантам на початку маршруту. Переможець вікторини отримує головний приз – бездротові SMART-навушники.

На одному з об'єктів показу екскурсантів чекатиме майстер-клас від отамана. Він проведе тренінг за системою тренувань козаків, включаючи не тільки фізичні, а й психофізичні вправи. Для реалізації майстер-класу необхідно найняти тренера, підготувати форму для переодягань учасників, воду, сухий пайок (після тренування), обладнати місця для переодягань.

Ще однією складовою екскурсії є пам'ятна вечера, яку готуватиме екскурсовод разом із групою. Вона передбачає наявність столових приладів для учасників, кухонне начиння для приготування вечері, підстилки.

Додатково учасникам групи рекомендовано мати при собі теплий одяг, дощовики, сонцезахисні засоби (влітку).

SWOT-аналіз

Для того, щоб отримати максимальну користь з організації екскурсії земляними фортецями, ми склали SWOT-аналіз. Це допомогло виявити та зрозуміти її сильні й слабкі сторони, а також виокремити можливості та загрози. Ознайомитися з аналізом можна в таблиці 2.

Таблиця 2

SWOT-аналіз інтерактивної екскурсії «The voice of defense»

Сильні сторони	Слабкі сторони
<ul style="list-style-type: none"> – унікальна пам'ятка військово-інженерного мистецтва, пов'язана зі світовою історією; – наявність умов для розвитку екскурсійного та екстремального туризму; – гарний стан земляних фортець для використання з туристичною метою; – привабливість природних умов; – новизна продукту на туристичній арені Слобожанського краю; 	<ul style="list-style-type: none"> – незадовільна інфраструктура, низький рівень її розвитку; – віддалене місце розташування об'єктів екскурсійного показу; – низька зацікавленість до земляних фортець, як до нового туристичного ресурсу регіону; – залежність від погодних умов;

– можливість здійснення екскурсії в умовах COVID-19	
---	--

Продовження таблиці 2

Можливості	Загрози
<ul style="list-style-type: none"> – популяризація турпродукту серед іноземних туристів; – розвиток більшої кількості туристичних маршрутів; – використання світового досвіду для розвитку фортифікаційного туризму; – покращення інфраструктурного розвитку; – розширення програми та мов проведення екскурсії; – можливість співпрацювати з туристичними фірмами. 	<ul style="list-style-type: none"> – поява міцніших конкурентних пропозицій; – неможливість здійснення туру в неналежних погодних умовах; – зменшення попиту на в'їзний і внутрішній туризм; – зниження сезонного попиту.

Виявивши основні ризики та переваги екскурсії «The voice of defense» можна сказати наступне:

- ключова сильна сторона даної екскурсії засвідчує нам, що жоден туроператор не має аналогів пропонованого нами туру ані на Слобожанщині, ані в Україні в цілому;
- новизна туристичного продукту активізує популяризацію досліджуваного регіону і може відкрити можливості для вдосконалення інфраструктури, різноманіття туристичних маршрутів всіх земляних фортець, які мають належний стан, щоб стати об'єктами екскурсійного показу;
- важливим аспектом для проведення масових заходів будь-якого типу стає адаптування до умов COVID-19. «Відповідно до пункту 6, рішення Кабінету Міністрів України № 1236 «Про встановлення карантину та запровадження обмежувальних протиепідемічних заходів з метою запобігання поширенню

на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2» постановляється «проведення масових (культурних, спортивних, розважальних, соціальних, релігійних, рекламних, наукових, освітніх, професійних тематичних та інших) заходів за участю більше однієї особи на 4 кв. метри площі будівлі або території (якщо захід проводиться на відкритому повітрі) або наповненістю залів понад 50 відсотків місць у кожному окремому залі, крім заходів, необхідних для забезпечення роботи органів державної влади та органів місцевого самоврядування». Раніше обмеження становили кількість не більше 20 осіб для проведення будь-яких заходів;

- можливою перешкодою для здійснення екскурсійного туру може стати погода, Особливу загрозу становлять дощі, адже відкрита місцевість і земляні вали стають вразливими, ускладнюють пересування маршрутом. Такі погодні умови перешкоджають проведенню екскурсії, звідси витікає загроза сезонного зниження попиту на пропонований продукт.

Калькуляція туру

Таблиця 3

Розрахунок витрат на екскурсійний тур «The voice of defense»

Найменування калькуляційної статті прямих та перемінних витрат	Показник витрат на групу 8 чоловік	Показник витрат на 1 особу
Транспортні послуги (автобус Mercedes VIP, місткість 18-20 осіб)	374 грн*4г= 1496 грн	187 грн

Продовження таблиці 3

Транспортне обслуговування (джип)	1000 грн (від 24 год.)*2= 2000 грн	250 грн
Бронювання зали кафе зі сніданком	100 грн +560грн = 660 грн	82,5 грн
Музей бойового братерства (екскурсія 40 хв.)	240 грн	30 грн
Екскурсійне обслуговування	150 грн*7г = 1050 грн	132 грн
Послуги тренера (1 год.) (отамана)	200 грн	25 грн
Витрати на харчове забезпечення (сухий пайок, вода, вечеря)	600 грн	75 грн
Витрати на спец. форму(для тренування), підстилок	800 грн	100 грн
Витрати на подарунок для переможця вікторини	800 грн	100 грн
Усього	7845 грн	981 грн

Таблиця 4

План обслуговування туристів

Графік здійснення обслуговування (місяць)	квітень	травень	червень	липень	серпень	вересень	жовтень	Всього за рік
Кількість груп за місяць	5	5	6	6	6	6	5	39
Кількість туристів	40	40	48	48	48	48	40	312

Отже, собівартість екскурсійного туру ставитиме на групу з 8 осіб – 9542 грн. Тож, розрахункова ціна екскурсії становитиме 981 грн на 1 людину. Характер здійснення екскурсії не цілорічний, триватиме 7 місяців із 12 можливих. У місяць планується проводити 5-6 екскурсій, у групі з 8 людей. З цього можна зробити висновок, що на рік кількість екскурсантів становитиме близько 336 осіб.

Висновки до РОЗДІЛУ 3

Отже, Слобожанщина має значний туристичний потенціал, проте практично не розкриває його уповні. Через карантинні обмеження кордони багатьох країн закрилися і це стало поштовхом для пізнання рідної місцевості. Хвиля внутрішніх подорожей не оминула і Слобожанщину. В рамках державної програми було визначено туристичні магніти регіону, з метою популяризації можливостей краю, під час пандемії, було розроблено проєкт віртуальних турів Харківщиною. Проте не всім об'єктам, які потенційно можуть приваблювати туристів, приділяється належна увага. Таким ресурсом є земляні укріплення

Української лінії оборони – 16 земляних фортець, деякі з них збереглися у стані, який придатний до експлуатації з туристською метою. Наразі фортеці приваблюють самостійних пішохідних туристів, через них також прокладено маршрут велотуру «Tour de Fort». Історію цих пам'яток військово-інженерного мистецтва згадує туроператор «Навігатор Україна», але до складу окремого турпродукту фортеці не входять.

Як показує світова практика, напрямок туризму з використанням фортифікацій користується неабиякою популярністю як серед місцевого населення, так і серед іноземців. Тож, з метою популяризації Слобожанщини було розроблено екскурсію, яка розкриває новий туристський ресурс – земляні фортеці Української лінії оборони.

Пропонована екскурсія має розпочинатися у с. Соколове (знайомство з історією заселення Слобожанщини, відвідування Музею бойового братерства), далі – відвідування Олексіївської фортеці та завершення – Єфремівська та Орловська фортеці. Між відвідуванням фортець – інтерактиви, розіграші, майстер-класи. Підсумковою складовою екскурсії є пам'ятна вечір, яку готуватиме екскурсовод разом із групою. Вечір дає можливість для обміну враженнями, відпочинку після активної подорожі, усвідомлення вражень та планування наступної поїздки.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє по-новому поглянути на усталені речі. Так, хоча пандемія коронавірусу стала для туристичної галузі найсерйознішим викликом за весь час її існування, водночас вона змусила туристів та фахівців з туризму звернути увагу на ресурси, які до того використовувалися неналежним чином, з'являються нові можливості для індивідуальних турів і формати міжнародного співробітництва.

Скорочення виїзного туризму України послужило для розвитку внутрішніх подорожей, як наслідок найпопулярніші курорти та об'єкти відвідування нашої країни стали перенавантажуватися, проте вони й до того потребували інфраструктурного розвитку. Останнім часом набуває популярності екскурсійно-екстремальний туризм. Накопичений досвід Іспанії, Італії, Франції та інших країн свідчить про те, відвідуваність фортифікаційних споруд та палаців мають економічний ефект збільшення попиту на туристичному ринку, виконують освітню та виховну функцію. Європейський досвід можна використати на Слобожанщині.

Україна, внаслідок свого географічного розташування, була завжди місцем збройних конфліктів, навал і війн, що призвело до будівництва численних оборонних укріплень, використання яких на низькому туристичному рівні, бо вони не відомі ані серед туристів, ані серед місцевих жителів. Тож необхідним є не лише їх відновлення та реставрація, але й популяризація. Водночас найчастіше, «органи влади майже не вживають заходів, щоб зберегти їх та зробити туристичною атракцією. Як наслідок, багато унікальних пам'яток оборонного зодчества перетворюються в руїни».

Українська оборонна лінія – унікальний туристський ресурс Слобожанщини. На сьогодні він використовується в туризмі більшою мірою у

самоорганізованих поїздках (найчастіше – вело-, мото- або на позашляховиках). Фестиваль «Олексіївська фортеця» на сьогодні припинив своє існування через бойові дії на Сході України.

Фортеці Української оборонної лінії не можуть використовуватися так, як більшість замків Європи – у якості готелів, ресторанів чи музеїв, проте очевидно, що можна віднайти такий туристичний формат, завдяки якому фортеці стануть доступними не лише екстремалам, які люблять пересуватися бездоріжжям, але й звичайним туристам.

Для цього необхідно: створити туристську інфраструктуру (включаючи місця для задоволення природних потреб людей, місця продажу вхідних квитків, інформаційні стенди, продаж сувенірної й друкованої продукції, автостоянки); розробити особливі екскурсійні маршрути; популяризувати цей ресурс у ЗМІ та соцмережах.

Враховуючи вищезазначене, було розроблено інноваційний екскурсійний продукт, який має розкрити цей специфічний ресурс та сприяти популяризації регіону серед туристів, а також його економічному зростанню. В результаті аналізу продуктів, пропонованих на ринку, можна стверджувати, що аналогічних пропозицій туру наразі не існує. Це робить наш продукт унікальним не тільки по регіону, а й в цілому на рівні країни. Програма передбачає відвідання чотирьох фортець, наявність інтерактиву, пересування різними видами транспорту і пропонує забезпечення екскурсантів всім необхідним. Завершена подорож може послужити не лише отриманню нових вражень, але й приводом для роздумів і закарбування у пам'яті подій тих часів.

Пропонований турпродукт розраховано на невеликі компанії, тож легко може бути адаптованим до умов карантину, викликаного пандемією COVID-19. Надалі мова може йти про розробку додаткових маршрутів, які б включали інші фортеці Української оборонної лінії. А також про поєднання при розробці турів різних видів туризму для ширшого охоплення аудиторії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анциферов Н. П. Теория и практика экскурсий по обществоведению. Ленинград : Время, 1926. 214 с.
2. Багалій Д. І. і культура Слобідської України : програма та матеріали III Багаліїв. читань, 6 листоп. 2000 р. / Нар. укр. акад. ; голов. ред. В. І. Астахова. Харків, 2000. 116 с.
3. Байлик С. И. Гостиничное хозяйство. Проблемы, перспективы, сертификация. Киев : Альтерпрес, 2005. 208 с.
4. Бантиш-Каменский Д. М. История Малороссии. Москва : Ч. 3. 1830. 653 с.
5. Безручко Л. С. Методика оцінки туристичних історико-культурних ресурсів (на прикладі турківського р-ну львівської обл.) : навчально-метод. посібник. Львів, 2013. 164 с.
6. Бордун О. Ю. Білоус С. В. Стан та перспективи замкового туризму в контексті стратегічного розвитку туристичної галузі західного регіону України // Економіка. Управління. Інновації. Серія : Економічні науки. 2011. № 1. С. 1.
7. Власюк Н. Н. Фортификационные сооружения брестского района как объекты туризма // ARCHITECTURAE et ARTIBAS. 2009. № 2. С. 87-95.
8. Голиков А. П., Казакова Н. А., Шуба М. В. Харьковская область : региональное развитие: состояние и перспективы : монография / под ред. чл.-кор. НАН Украины, проф. Бакирова В. С. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2012. 224 с.
9. Горбик В. О., Денисенко Г. Г. Проблемы исследования и сохранения памятников истории и культуры в Украине // Украинский исторический журнал. 2003. № 3. С 143-151.

10. Данкоркор онлайн : сайт. URL : <http://www.dancor.sumy.ua/news/mosaic/156924> (дата звернення 17.04.2021).
11. Діденко К. Д. Роль історичних міст України в розвитку внутрішнього туризму // Український географічний журнал. 2014. № 3. С. 52-56.
12. Жердьов А. Є. Фортифікаційні споруди у системі об'єктів туристсько-рекреаційної діяльності // Географія та туризм. 2012. Вип. 19. С. 143-149.
13. Заболотний В. О. Основные принципы приспособления памятников оборонного зодчества УССР для современных функций : автореф. дис. канд. : 18.00.02 «Архітектура будівель та споруд» / Київ, 1990. 208 с.
14. Замки Львовщини // Галицкие ворота. 2003. № 10-12. С 106-108.
15. Игнатенко Е. А., Петин А. Н. Оценка природных условий и социально-экономических показателей еврорегиона «Слобожанщина» для целей развития рекреации и туризма // Современные проблемы науки и образования. 2014. № 6.
16. Іващенко А. В. Маценко А. А. Сучасний стан та перспективи розвитку замкового туризму в Україні // Молодий вчений. 2017. № 3. С. 131-133.
17. Історико-культурний туризм : український та світовий досвід. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції, 5 квітня 2019 р. / Редкол.: О. П. Реєнт (голова), В. П. Капелюшний, І. К. Патриляк, О. П. Гончаров, Н. В. Терес. Київ : Фоліант, 2019. 331 с.
18. Історія українського козацтва : нариси. У 2 т. Т. 1. Київ: 2006. 799 с.
19. Каднічанський Д. А., Завадовський Т. Б. Замковий туризм. Курс лекцій для студентів спеціальності «Туризмознавство». Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 138 с.
20. Кароза А. И. Концепция создания фортификационного туристического маршрута в г. Бресте // Перспективные направления инновационного развития строительства и подготовки инженерных кадров. Серия : Архитектура : зб. науч. ст. / Брест. гос. тех. университет. Брест, 2018. Ч. 1. С. 25-32.

21. Колесник О. О. Кластерна модель розвитку туризму в Україні : сайт. URL : http://tourlib.net/statti_ukr/kolesnyk.htm (дата звернення: 09.04.2021).
22. Лесик О. В. Замки та монастирі України. Львів : Світ, 1993. 173 с.
23. Липа К. А. Під захистом мурів : навчально-метод. посібник. Київ : Наш час, 2007. 184 с.
24. Лопата Д. «Сучасні тенденції розвитку туризму» : матеріали III Всеук. наук.-практич. конф. Частина II. Миколаїв: ВП «МФ КНУКІМ», 2015. С. 54-56.
25. Любіцева О. О., Бабарицька В. К. Туризмознавство : вступ до фаху : підручник. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 335 с.
26. Малая советская энциклопедия. В 10 т. Т. 10. Москва : ОГИЗ, 1931. 252 с.
27. Мацюк О. Я. Замки і фортеці Західної України. Історичні мандрівки. Львів : Центр Європи. 2005. 192 с.
28. Мацюк О. Я. Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні. Львів : Центр Європи. 1997. 160 с.
29. Мельник А. В. Нестандартні види туризму : особливості функціонування військового туризму // Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2011. Вип.33. С. 350-353.
30. Первомайская Слобожанка : сайт. URL : <https://mayday.com.ua/sostoyalsya-iii-velotur-po-krepostyam-slobozhanshhiny/> (дата звернення: 14.05.2021).
31. Первомайська міська рада Харківської області : сайт. URL : <https://pervom-rada.gov.ua/> (дата звернення: 17.04.2021).
32. Пірко В. О. Українська ландміліція // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ : Південна Україна XVIII-XIX століття. Запоріжжя, 1996. Вип. 1. С. 47-51.

33. Про встановлення карантину та запровадження обмежувальних протиепідемічних заходів з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2: Постанова Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2020 р. № 1236 // Офіційний вісник України. 2021. № 1. Ст. 14.

34. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 25 липня 2000 р. Відомості Верховної Ради. 2000. № 39.

35. Про туризм : Закон України від 15 вересня 1995 року. Відомості Верховної Ради. 1995. № 31. С. 241.

36. Пшик В. П. Укріплені міста, замки, оборонні двори та інкастельовані сакральні споруди Львівщини XIII-XVIII ст. (Каталог - інформатор) Львів, 2008. 240 с.

37. Радіо Свобода : сайт. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/vnytrishniy-turyzm-v-ukraini-covid19/30726545.html> (дата звернення: 23.04.2021).

38. Рамблер : сайт. URL : <http://www.rambler.ru/db/news/msg.html?mid=3851817&s=260004333> (дата звернення: 20.05.20210).

39. Рутинський М. Й. Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження : навчально-метод. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 432 с.

40. Сущинская М. Д. Культурный туризм : учебное пособие. Санкт-Петербург : СПбГУЭФ, 2010. 128 с.

41. Тимофієнко В. І. Архітектура і монументальне мистецтво: Терміни та поняття / Академія мистецтв України. Інститут проблем сучасного мистецтва. Київ : Видавництво Інституту проблем сучасного мистецтва, 2002. 472 с.

42. Трубочанінов С. В. Країна замків і фортець : путівник. Хмельницький : Оіюм, 2007. 56 с.

43. Туропертор «Навігатор Україна» : сайт. URL : <https://www.navigator-ukraina.com.ua/> (дата звернення: 25.04.2021).

44. Федунків З. Б. Замок і міські укріплення м. Калуша XVI-XVIII ст. в світлі історичних та картографічних джерел. Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій. Збірник наукових праць. Львів : «Растр», 2015. С. 297-305.

45. Федунків З. Б. Локалізація замку і міських укріплень м. Калуш XVI-XVIII ст. за історичними та картографічними матеріалами. Праці Центру пам'яткознавства. Збірник наукових праць. №27. Київ. 2015. 334 с.

46. Харківська обласна державна адміністрація : сайт. URL : <http://oblrada.kharkov.ua/ua/press-center/news/8413-na-pervomayshchini-vidbuvsya-etno-festyval-oleksiyivska-fortetsya> (дата звернення: 13.05.2021).

47. Харківська обласна державна адміністрація : сайт. URL : <https://kharkivoda.gov.ua/ru/news/105502?sv> (дата звернення: 03.05.2021).

48. FOCUS.UA : сайт. URL : <https://focus.ua/ukraine/457796-otdyh-v-ukraine-vnutrennij-turizm> (дата звернення: 09.05.2021).

49. Hrusovsky M., Noeres K. Military tourism. In A. Papathanassis (Ed.) The Long Tail of Tourism: Holiday Niches and their Impact on Mainstream Tourism. Wiesbaden : Gabler, 2011. P. 87-94.

50. Korrespondent.net : сайт. URL : <https://ua.korrespondent.net/ukraine/events/3550383-poza-ochyma-mandrivnykiv-kharkivschyna-ne-vykorystovuie-turystychnyi-potentsial> (дата звернення: 20.04.2021).

51. Kulik V. V. Cultural tourism as a component of the socio-cultural activity. URL : http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_76/Kulik.pdf (дата звернення: 27.05.2021).

52. Mimi Sheller. Reconstructing tourism in the Caribbean : connecting pandemic recovery, climate resilience and sustainable tourism through mobility justice // Journal of Sustainable Tourism. 2020. С. 2-4 URL : <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09669582.2020.1791141> (дата звернення: 10.05.2021).

53. Silberberg T. Cultural tourism and business opportunities for museums and heritage sites. *Tourism Management*. 1995. Vol. 16. Is. 5. P. 361-365.

54. Terra Touristica : сайт. URL : <https://kharkivpohod.ucoz.ua/> (дата звернення 03.05.2021).

55. VGORODE : сайт. URL : <https://kh.vgorode.ua/news/sobytyia/a1117466-slobozhane-v-3d-kharkovchan-prihlashajut-v-virtualnyj-tur-po-istoricheskomu-muzeju> (дата звернення: 30.04.2021).

56. Richards G. *European Cultural Tourism : Patterns and Prospects* // Dodd D., VanHemel A. *Planning Cultural Tourism in Europe* / Boekman Foundation; Ministry of Education Culture and Science. Amsterdam, 1999. P. 16-32.

57. WTTC *Travel and Tourism Economic Report 2019 – World* : сайт. URL : <https://www.slovenia.info/uploads/dokumenti/raziskave/raziskave/world2019.pdf> (дата звернення: 25.05.2021).

ДОДАТКИ

Додаток А

Технологічна карта екскурсії «The voice of defense»

Технологічна карта екскурсії

Тема: «The voice of defense»

Мета: популяризація Слобожанського краю, ознайомлення туристів із новим екскурсійним продуктом.

Задачі:

1. Ознайомити туристів із новим екскурсійним продуктом.
2. Популяризувати туризм на Слобожанщині.
3. Залучити туристів до вивчення історичних подій рідного краю.

Тривалість (г): 6-7 годин

Протяжність (км): 253 км

Категорія туристів: студенти, молодь, дорослі люди

Розмір групи: 7-10 осіб

Автор-розробник: Мищикова Г. О.

Зміст екскурсії: автомобільна інтерактивна оглядова екскурсія унікальних земляних укріплень Олексіївської, Єфремівської, Орловської фортець (залишків Української оборонної лінії XVIII ст.).

Маршрут екскурсії: м. Харків (ст. м. «Центральний ринок») – с. Соколово (музей бойового братерства) – м. Первомайський («Бранч кафе») – Олексіївська фортеця – Єфремівська фортеця – Орловська фортеця – м. Харків (ст. м. «Центральний ринок»).

Етапи переміщення по маршруту	Місця зупинок	Об`єкт показу	Тривалість	Основний зміст інформації	Вказівки по організації	Методичні вказівки
збір групи на ст. м. «Центральний ринок», м. Харків	вул. Різдяна 29А (АТБ-маркет)	-	50 хв.	вступне слово, привітання, історія заселення Слобожанщини, історія Української оборонної лінії	екскурсовод розповідає протягом руху маршруту до наступної точки	Перевезення здійснюється мікроавтобусом. Екскурсійна довідка про Слобожанський край та Українську оборонну лінію
відвідування музею бойового братерства у с. Соколово	вул. Отакара Яроша, 68 Зміївського р-ну	археологічні, нумізматичні експонати, твори живопису, декоративно-	40 хв.	огляд виставкової експозиції, знайомство з історією с. Соколово часів	спеціальний екскурсовод по виставковому залу	Перевезення здійснюється мікроавтобусом. Екскурсійна довідка

		прикладного мистецтва.		заселення Слобожанщини		про с. Соколово часів заселення Слобожанщини, фотозвіт
Перерва на обід у м. Первомайськи, «Бранч кафе»	вул. Соборна, 15.	-	50 хв.	інтерактивний обід-вікторина за попередньою інформацією про Українську оборонну лінію з призами	спеціальний ведучий екскурсії броньованого залу кафе	Перевезення здійснюється джипом. Заздалегідь підготований інтерактив, готовий обід і місце броньованого залу кафе
відвідування Олексіївської фортеці – пам'ятки	Т-21-10, Харківська область	Олексіївська фортеця – військово-	1,5 г.	майстер-клас по системі тренувань	майстер-клас викладає тренер з	Перевезення здійснюється джипом.

фортифікаційної архітектури XVIII ст.		інженерна система безперервних земляних оборонних укріплень, що копіює рельєф місцевості		козаків (фізичні та психофізичні вправи) на свіжому повітрі від «отамана»	бойових мистецтв	Майстер-клас з підготованими костюмами та обладнаними місцями для переодягань, вода і сухий пайок після інтерактиву
відвідування Єфремівської фортеці – пам'ятки фортифікаційної архітектури XVIII ст.	с. Єфремівка, вул. Молодіжна, Харківська область	Єфремівська фортеця – військово-інженерна система безперервних земляних оборонних укріплень,	30-40 хв.	огляд джипом місцевості пам'ятки фортифікаційної архітектури, історія заснування/дії фортеці	екскурсовод розповідає протягом руху маршруту про об'єкт огляду	Перевезення здійснюється джипом. В процесі огляду місцевості екскурсовод розповідає

		що копіює рельєф місцевості				історію заснування та часів дії Єфремівської фортеці, робить фотозупинки
відвідування Орловської фортеці – пам`ятки фортифікаційної архітектури XVIII ст.	О211739, Харківська область	Орловська фортеця – військово- інженерна система безперервних земляних оборонних укріплень, що копіює рельєф місцевості	30-40 хв.	огляд джипом місцевості пам`ятки фортифікаційної архітектури, історія заснування/дії фортеці	екскурсовод розповідає протягом руху маршруту про об`єкт огляду	Перевезення здійснюється джипом. В процесі огляду місцевості екскурсовод розповідає історію заснування та часів дії Орловської

						фортеці, робить фотозупинки
повернення групи до м. Харкова, ст. м. «Центральний ринок»	вул. Різдяна 29А (АТБ-маркет)		50 хв.	завершальна промова екскурсовода	екскурсовод робить опитування групи щодо поїздки, обмін враженнями	Перевезення здійснюється мікроавтобусом.

Карта-схема маршруту екскурсії

